

== *Ugo Vlasisavljević* ==

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

vlaisugo5@gmail.com

UDK: 141

321.64

Izvorni znanstveni članak

SUVEREN TOTALITARIZMA S LJUDSKIM LICEM: IZMEĐU NADČOVJEKA I ZVIJERI

Sažetak

U traganju za onim što čini bit titovskoga socijalizma naći ćemo, kod mjerodavnih teoretičara totalitarizma, da je to ili izuzetak u konstelaciji sovjetskih satelitskih država, prema ocjeni Hannah Arendt, ili državni poredak koji treba biti izuzet iz razmatranja, kao što je to slučaj u analizama staljinizma kod Claudea Leforta. U svom kapitalnom djelu Arendt je titoizmu posvetila tek kraću fusnotu tumačeći ga kao jednopartijsku vojnu diktaturu poput Mussolinijeva fašizma. Kod Leforta se pak, usprkos njegovoj šutnji, može steći važan uvid u posebnu ulogu Komunističke partije koja i izvan i unutar državnoga poretka djeluje kao stroj homogenizacije društva i države. Tek kod Foucaulta imamo gledište koje uključuje sve realsocijalističke poretke, ali samo kao kratku opasku koja najavljuje buduću zadaću: trebalo bi napokon u logorima vidjeti temeljnu, ali još nikada ispitanu funkciju ovoga tipa poretka. Poduhvatili smo se takve zadaće pokušavajući da u Golom otoku naslutimo izvjesnu temeljnu funkciju za čitav jugoslavenski poredak u razdoblju kada se ona, očito privremeno, vezivala za surovo kažnjavanje političkih protivnika. Pokazalo se da je otvaranje logora nerazlučivo povezano, kao paralelan proces, ali i kao skriveno naličje, ukazivanja Tita u izvanrednu stanju uoči sovjetske invazije, kao apsolutnog suverena. Ovog suverena, u času kada donosi odluku o svojoj nepodijeljenoj suverenosti, zatičemo s one strane zakona, jednako kao i zatočenike logora jadranskoga arhipelaga. Gledamo li s mjesta kažnjeničkih otoka, kao nemjesta neljudi ili zvijeri isključenih iz poretka, jasno ćemo uočiti i Titovu izmještenost iz državne vlasti. Tako ćemo poznatu Lefortovu koncepciju o „praznom mjestu“ moći, u ovom kontekstu, oslanjajući se na Schmitta, Agambena i Derridaa, nadopuniti koncepcijom o drugom ili izmještenom mjestu moći.

Ključne riječi: Titovski socijalizam, polutotalitarizam, suverenost, Goli otok, drugo mjesto moći, izvanredno stanje

THE SOVEREIGN OF TOTALITARIANISM WITH A HUMAN FACE: BETWEEN THE OVERMAN AND THE BEAST

Abstract

While searching for the essence of titoist socialism we will find, in renowned theoreticians of totalitarianism, that it is either an exception in the constellation of Soviet satellite states, according to Hannah Arendt, or a polity which needs to be exempted from reflection, as is the case in the analyses of Stalinism in Claude Lefort. Arendt dedicated only a short footnote to Titoism in her capital work, explaining it as a one-party military dictatorship such as Mussolini's fascism. In Lefort, despite his silence, an important insight can be gained into the special role of the communist party which works as a device of homogenisation of society and state both from the outside and inside the polity. Only in Foucault do we have a position which includes all real-socialist systems, but just as a short remark which announces a future task: a fundamental, but not yet examined function of this polity type should at last be seen in concentration camps. We have undertaken such a task, trying to forebode a certain fundamental function of Goli otok for the entire Yugoslavian system in a time when it was, obviously temporarily, associated with cruel punishment of political adversaries. It has been shown that the camp opening is undistinguishably connected, as a parallel process, but also as a hidden flip side, of Tito's apparition as an absolute sovereign, in a state of emergency prior to the Soviet invasion. We find this sovereign, in a time when he brings forth his decision of his undivided sovereignty, beyond the Law, the same as we find the prisoners of the concentration camp in the Adriatic archipelago. If we look from the position of convict islands, as a non-place of non-humans or beasts excluded from the system, we will clearly notice Tito's displacement from the state authority. In this context, we will replenish the famous Lefort's concept of an "empty space" of power relying on Schmitt, Agamben and Derrida, with a concept of another or displaced place of power.

Key words: totalitarianism, sovereign, titoism, state of emergency, dear life

1. Mussolinijev i Titov polutotalitarizam

Koliki je dug sadašnjosti, ove naše sadašnjosti, prema prošlosti? Kolika je moć te prošlosti ako ona nikako ne može biti prošla? Traumatična prošlost pruža „dugu sje-nu“ prema sadašnjosti.¹ Trebalo bi se te prošlosti napokon osloboditi. Ali ona ostaje djelatna, odviše djelatna. Njezine negacije i opovrgavanja ne uspijevaju. Nikako da bude „prevladana“, „nadmašena“, pa tako ni „sačuvana“. Koja je to prošlost koja zadržava tako velik utjecaj na sadašnjost? Imamo i njezina imena koja nam ukazuju da to nije nikakva davna, ali ni bajna prošlost: „Uopće uzevši, naša sadašnjost daleko

¹ Usp. Aleida ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, 2006., str. 16.

od toga da je sravnila račune sa svojom bliskom nacističkom i fašističkom prošlošću, jednako kao i sa svojom još bližom staljinističkom ili maoističkom prošlošću...²

Spomenuta je i staljinistička prošlost, podcrtajmo, prošlost koja je još bliža našoj sadašnjosti od nacističke ili fašističke prošlosti. A titoistička prošlost, koliko je tek ona bliska. Ili smo s njom već „sravnili račune“? A možda je to puko podmetanje uopće smatrati da je to ona vrsta prošlosti kojoj pripadaju spomenuti „totalitarizmi“ s kojima možda još ostaje da se „sravne računi“? No, jedno je posve izvjesno: titoizam još nikako nije stvar minule prošlosti, povijesno je još začuđujuće djelatan. Očito je to moć od koje se sadašnjost nikako ne može otrgnuti. Pokazalo se nakon pada jugoslavenskoga socijalizma da titoizam ima budućnost. Ne jugoslavenski socijalizam, nego upravo titoizam – ostaje sadašnji ili traje kao buduća prošlost. Čini se da realsocijalistički poredak nije mogao preživjeti smrt svoga vođe. Odatle se može zaključiti da je Tito lako mogao nadživjeti poredak kojim je upravljao. Tito se vraća iz mrtvih, jer je uspio nadživjeti svoj vlastiti poredak, onaj poredak koji je trebao trajati i nakon njegove smrti.

Kada francuski filozofi Lacoue-Labarthe i Nancy iz računice neprevladane prošlosti izostavljaju titoizam, njihov je pogled očito usmjeren na svjetsku pozornicu. U tome, dakako, slijede Hannah Arendt, koju su u svome pristupu „totalitarizmima“ izabrali za pouzdana vodiča. Titoizam, kao fenomen izoliranog, otočkog socijalizma, nije mogao biti globalni ili planetarni poredak, što je uvjet mogućnosti totalitarnog poretka, da bi se mogao računati u djelatnu prošlost „svjetske povijesti“ o kojoj brinu filozofi.³ Prema tome, Titov povratak među žive nipošto nije nešto više od regionalnog pojavljivanja aveti.

No ipak, ne treba previdjeti makar onaj dio povijesti u kojem se titoizam podudarao sa staljinizmom. Nije li to dovoljan razlog da titoizmu priznamo mogućnost da je i sam participirao u svjetskoj povijesti (totalitarizma, dakako)? Od početka titovske komunističke revolucije koja se, opet sa svoje strane, podudarala s narodnooslobodilačkom borbom, pa do 1948. godine, sa širenjem granica oslobođenog jugoslavenskog prostora, širio se i opseg staljinističkoga poretka. Međutim, moglo bi se tvrditi da je to prostor staljinističkoga poretka samo pod uvjetom da je Staljin na njemu bio neprikosnoven vladar, suveren. U doba ustanka i partizanske borbe takvu poziciju imao je upravo ratni vođa Tito. Ako se može govoriti o staljinističkom poretku u ovome dijelu svijeta, onda se o samom titoističkom poretku u godinama nji-

² Philippe LACOUÉ-LABARTHE – Jean-Luc NANCY, *Le myth nazi*, Paris, 1991., str. 12.

³ Oblik vlasti koji su razvili boljševički i nacistički pokreti je „gotovo neposredno slijedio iz njihovog dvostrukog zahtjeva za totalnom dominacijom i globalnim poretkom“. Hannah ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego – New York – London, 1979., str. 389.

hove međusobne podudarnosti treba govoriti kao o *izuzetku*. Arendt to s oprezom pojašnjava u jednoj fusnoti koju je dva puta ispisala, a koja je veoma važna jer donosi njezinu ocjenu o titoizmu u svjetlu njegova odnosa prema staljinizmu. Najprije ćemo pročitati što piše u engleskome izvorniku:

Moskvi podređene istočnoeuropske vlasti vladaju u interesu Moskve i rade kao agenti Kominterne; one su primjeri širenja totalitarnog pokreta prema smjernicama iz Moskve, a ne nekog autohtonog razvoja. Čini se da je jedini *izuzetak* Tito u Jugoslaviji, koji je možda raskinuo s Moskvom, jer je shvatio da bi ga totalitarni metodi po uzoru na ruske koštali velikog procenta stanovništva Jugoslavije.⁴

A sada da vidimo kako to stoji u naknadnom njemačkom „prijevodu“ koji je izvorniji od samoga izvornika:

Ruske satelitske države u Istočnoj Evropi su naravno samo filijale iz Moskve isključivo vođenog boljševičkog pokreta, pa su domaći diktatori, iz Moskve postavljeni i svrgnuti, tek njeni agenti. Drugačiji je slučaj s Titom u Jugoslaviji, jedinoj zemlji koja je sama iz sebe porodila snažan oslobodilački pokret. A Tito nije raskinuo s Moskvom samo radi svoje neovisnosti nego se istovremeno odrekao uistinu totalitarnih metoda prema ruskom uzoru i zadovoljio nekom vrstom vojne jednopartijske diktature. Sasvim je moguće da je shvatio da se u tako maloj zemlji kakva je Jugoslavija ne može sprovesti dokraja razvijena totalitarna vlast (*eine vollentwickelte totalitäre Herrschaft*), jer bi „očistila“ suviše veliki procent stanovništva.⁵

Dakle, Titov komunizam bio je plod „autohtonog razvoja“, a ne „širenja totalitarnog poretka prema smjernicama iz Moskve“. Kratko i šturo objašnjenje koje o titoizmu Arendt rezervira tek za fusnotu ostavlja upitnim upravo ovu uključenost u globalni totalitarni poredak jednoga autohtonoga i stoga regionalnoga komunizma. Je li tu onda riječ o „širenju totalitarnog poretka“ bez naloga iz Moskve ili totalitarni poredak zbog toga nije zauzeo ovaj dio Istočne Europe – ili ga je samo zapljusnuo poput jednog osamljenog otoka? Već su i same „satelitske države“, u položaju naknadne priključenosti tomu poretku, „unutra“, a ipak „izvana“.

Prilično kratko razdoblje ostaje za razmatranje stvarne uključenosti jugoslaven-skoga autohtonoga komunizma u totalitarni poredak: negdje od ulaska Crvene armije u Beograd u oktobru 1944. godine do Rezolucije Kominforma u junu 1948. godine. Na tragu onoga što je Arendt rekla o Titu kao „jedinom izuzetku“, nema

⁴ Isto, str. 316., f. 10.

⁵ Hannah ARENDT, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*, München, 1986., str. 663., f. 10. Navodimo njemački prijevod originalnog izdanja napisanog na engleskom i objavljenog u SAD-u 1951. godine. Prijevod s engleskog uradila je sama Hannah Arendt pri čemu je, kako napominje Karl Jaspers u uvodnoj riječi za prvo njemačko izdanje iz 1955. godine, „knjiga u cjelini ostala nepromijenjena“, ali je sada ispisana na materinskom jeziku autorice, na kojem njezine misli nalaze „svoj primjeren izraz“. Da je u detaljima ova njemačka verzija plod naknadnoga promišljanja, na što će i sama autorica ukazati napominjući da to nije „u svakoj riječi vjeran prijevod engleskog teksta“, posebno rječito govori ova dragocjena fusnota.

sumnje da ovo pitanje uključenosti, kako god bilo razmatrano, a bilo je desetljećima razmatrano kao jedna od najvažnijih političkih, politoloških i historiografskih tema, mora ostati aporetično: kao uključenost koja ne potire isključenost. Umjesto da se dokine ova „isključena uključenost“ titoističkog u staljinistički poredak, Titov rasheed sa Staljinom nakon Rezolucije Kominforma, ta odlučna „isključenost“ dovela je do novog vida naknadne „uključenosti“ koja se čak mogla protumačiti stvarnijom od one prethodne. Surov obračun s onima koje se smatralo Staljinovim pristašama odvelo je ka stvarnu uključivanju ovog „autohtonog poretka“ u najokrutniju stvarnost staljinizma: u Gulag sustav.⁶ *Staljinistički obračun sa staljinizmom*, koji ima i svoje povlašteno ime: Goli otok (pored imena drugih otoka i jezovitih kaznionica), ovo *naknadno i izvanjsko* uključivanje u staljinistički poredak, moralo je, dakako, ostati tajno. Staljinistički poredak je poredak koji ima ovu skrivenu zonu čistilišta, mučilišta, koncentracijskih logora. No, čini se da nijedan realno egzistirajući komunizam, ma kako bio autohton i izvan neposredne kontrole Staljinove vlasti, nije uspio utemeljiti svoj poredak bez uključivanja ove vrste brutalnog isključivanja svojih građana.

Prema važnu naputku Michela Foucaulta pitanje Gulaga „treba biti postavljeno za *svaku socijalističku zemlju*, utoliko što nijedna od njih, počevši od 1917. godine, nije uspjela da funkcionira bez više ili manje razvijenog Gulag sustava.“ To znači da ovo pitanje „treba biti postavljeno u pozitivnim terminima. Problem uzroka ne smije biti razdvojen od problema funkcije: kakva je korist od Gulaga, kakve funkcije on osigurava, u koje strategije je uključen? Gulag treba da bude analiziran kao političko-ekonomski operator u socijalističkoj zemlji. Moramo izbjeći svaki historicistički redukcionizam. Gulag nije ostatak ili nastavak prošlosti: to je pozitivna sadašnjost.“⁷

Međutim, slijedimo li Arendt u njezinoj ocjeni titoizma, onda Jugoslaviju nećemo vidjeti uključenom u Gulag sustav. Uključivanje u takav sustav vodilo bi uklanjanju s lica zemlje i istrebljenju ogromnoga broja ljudi, a Tito je, po njezinu sudu, shvatio da bi ga „u tako maloj zemlji kakva je Jugoslavija“ to suviše koštalo. Svojim opredjeljenjem za neovisnost od Moskve i Kominterne, Tito se odrekao provedbe „dokraja razvijene totalitarne vlasti“. Ostaje onda hipoteza o nedovoljno razvijenoj totalitarnoj vlasti: vojnoj jednopartijskoj diktaturi. To je oblik vlasti koji bi se onda trebao klasificirati kao polutotalitarni. Arendt ovaj termin rezervira za *nedovoljno velike zemlje* koje se vezuju uz istinsku totalitarnu vlast. Ključan termin razdvajanja totalitarnih i

⁶ Ivo Banac će to opisati kao „situaciju koja nije bez ironije“ citirajući tekst filozofa Svetozara Stojanovića iz časopisa *Praxis* (1972.) i njegovu formulaciju o „staljinističkom antistaljinizmu“. Cf. *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca – London, 1988., str. 244.

⁷ Colin GORDON (ur.), *Michel Foucault: Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972. – 1977.*, Brighton, str. 136. – 137.

polutotalitarnih pokreta je *masa*. Samo masa, a ne klasa ili građani, kao što je slučaj u uobičajenom partijskom političkom organiziranju, ulazi u definiciju ovih prvih: „Totalitarni pokreti su masovni pokreti i oni su do danas jedina organizacijska forma koju su moderne mase pronašle i koja im se čini adekvatnom.”⁸ Potrebno je onda utvrditi kriterij za veličinu mase ako je to uvjet mogućnosti postojanja totalitarnoga pokreta. Time se upravo bavi rečenica u glavnome tekstu na koju je prikačena fusnota o titoizmu. Evo kako ona glasi:

Nasuprot partijama čija moć ovisi o njihovoj relativnoj brojčanoj snazi u nekoj danoj zemlji, tako da možemo govoriti o jakim partijama u malim zemljama, neki pokret može postojati samo kada obuhvaća *milione ljudi*, a nije moguć, čak i u inače povoljnim okolnostima, u zemljama s relativno malobrojnim stanovništvom.⁹

Sljedeći korak za ovu bi autoricu bio položiti račun o zemljama s malobrojnim stanovništvom, a na koje pada sumnja o totalitarnom karakteru njihove vladavine. U fusnoti koja se veže uz ovu rečenicu, koja pruža jasan kriterij neophodne mase stanovništva, male države istočne Europe okarakterizirane su kao „ruske satelitske države“. Budući da su izvana priključene, ne sasvim uključene, nisu li one polutotalitarne? Svaka od njih ima „domaćeg diktatora“, ali je i svaki od njih marioneta centralne vlasti u Moskvi i agent Kominterne. A od tih se satelitskih država u jednome trenutku odvajaju Jugoslavija kao država koja zbog svoje „male mase“ odbija mogućnost uključivanja u domenu potpunog vršenja totalitarne vlasti, a to je upravo Gulag sustav.

⁸ H. ARENDT, *Elemente...*, str. 663.

⁹ H. ARENDT, *Elemente...*, str. 663. Budući da nam je u tumačenju šture opaske o titoizmu važna i svaka nijansa u izrazu, navest ćemo ovu rečenicu i u njezinu engleskome izričaju: „Dok sve političke grupe ovise o proporcionalnoj snazi, totalitarni pokreti ovise o prostoj snazi brojeva i to u tolikoj mjeri da se čini da su totalitarni poreci nemogući, čak i pod inače povoljnim okolnostima, u zemljama s relativno malobrojnim stanovništvom.“ H. ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, str. 308. Usporedno čitanje različitih verzija ove knjige pokazuje da je od jednog do drugog „prijevoda“ koje potpisuje Hannah Arendt sama srž njezinih argumenata ponekad mijenjana. O tome kod tumača ovoga djela nalazimo i sljedeći komentar:

„Postoji problem s *Izvorima totalitarizma* koji zaslužuje posebnu napomenu: jezici u kojima je Arendt napisala ovu knjigu i odatle nastala unakrsna veza između prijevoda. Ukratko, izvorno i kasnije revidirana engleska izdanja i njemačko izdanje se međusobno razlikuju u velikoj mjeri, ne toliko u glavnim konturama nego prije po svojim detaljima, a ponajviše u jasnoći jezika. Posljedica toga je da se mnoga značenja prilično razlikuju između njemačke i engleskih verzija, a stoga ponekad i sama srž autoričinih argumenata. Dok engleska verzija odaje stranca koji nastoji da piše na korektnom engleskom (a dijelovi ‘originalnog’ engleskog izdanja su prijevodi prethodno na njemačkom napisanih članaka), njemački tekst je moćan u svojoj sintaksi i izražajnosti, te brižljiv u izboru riječi. Ovaj tekst je u stvari reprezentativan za obrazovanu njemačku srednju klasu (*Bildungsbürgertum*) u prvoj polovici dvadesetog stoljeća: često sklone pojednostavljivanju stvari, sveznajuće, mjerodavne ako ne i zapovjednički nastrojene, ponekad čak previše samouvjerene i nadmene. Drugim riječima, ako trebamo izdvojiti glavno izdanje *Izvora*, onda će to vjerojatno biti njemačko izdanje.“ Pascal GROSSE, „From colonialism to National Socialism to postcolonialism: Hannah Arendt’s *Origins of Totalitarianism*”, *Postcolonial Studies*, god. IX., 2006., br. 1., str. 37.

U nadovezivanju na rečenicu koja određuje obavezan prag veličine domaćega stanovništva, pa tako i veličine žrtve toga stanovništva, za gradnju totalitarnoga poretka Arendt će u glavnome tekstu, ovaj put na krupnijem planu centralne, južne i istočne Europe, predstaviti čitavu jednu konfiguraciju antiparlamentarnih i polufašističkih, polutotalitarnih kretanja koja su nakon Prvoga svjetskog rata „preplavila“ taj dio svijeta. Glavni orijentir u tom mapiranju je Mussolinijev fašizam kao pokret najbliži dvama totalitarnim poredcima, a da ipak ostaje dijelom skupine polutotalitarnih poredaka. Budući da je presudan kriterij u razvrstavanju ovih skupina veličina i brojnost stanovništva, samo su Njemačka i Rusija mogle uspjeti uvesti totalitarni poredak, ali ne i pokret talijanskoga vođe, koji se, iako je „prvi upotrijebio riječ ‘totalna država’, morao zadovoljiti diktaturom jednopartijske države koja se suštinski ne razlikuje od isto tako netotalitarnih vojnih diktatura u Rumunjskoj, Poljskoj, baltičkim zemljama, Mađarskoj, Portugalu i konačno Španjolskoj“.¹⁰

Začudo je da prve Jugoslavije, tj. Kraljevine SHS, nema na ovom spisku, iako će na nekoliko mjesta u svojoj knjizi Arendt spominjati situaciju u ovoj zemlji između dvaju ratova, posebno ukazujući na neravnopravnost Slovenaca i Hrvata spram Srba kao „državotvornog naroda“ referirajući se pritom na ustav iz 1921. godine. Jugoslavija će biti jedan od primjera onoga što Arendt ocjenjuje kao apsurdan i besmislen pokušaj da se u južnu i istočnu Europu putem mirovnih sporazuma iz 1919. i 1920. uvede princip narodnoga samoopredjeljenja i nacionalne države nakon raspada velikih imperija: Austro-Ugarske i Rusije. Plodno tlo za razvoj vojnih diktatura u ovome dijelu svijeta upravo je takvim nastojanjima proizveden raskol stanovništva na one koji imaju prava kao pripadnici, arbitrarno ustanovljenih, državotvornoga naroda i one koji kao pripadnici novonastalih manjina ostaju bez nekad zajamčenih prava ili čak, budući da su kao migranti ostali bez svoje vlastite države, bez ikakvih prava uopće. Neće spomenuti diktaturu kralja Aleksandra I. Karađorđevića, ali će spomenuti „krvavi teror“ putem kojeg je „suzbijen revolt hrvatskog seljaštva“¹¹ povodom

¹⁰ H. ARENDT, *Elemente* ..., str. 664. Evo kako taj dio glasi u engleskom izvorniku: „... pa čak ni Mussolini, koji je bio toliko sklon terminu ‘totalitarna država’, nije pokušao uspostaviti do kraja razvijen totalitarni poredak (*full-fledged totalitarian regime*) i zadovoljio se s diktaturom i jednopartijskom vlasti. Slične netotalitarne diktature su izniknule u prijeratnoj Rumunjskoj, Poljskoj, baltičkim zemljama, Mađarskoj, Portugalu i Frankovoj Španjolskoj.”

¹¹ H. ARENDT, *Elemente* ..., str. 567. Zanimljivo je da tog detalja o „krvavu teror“ nema u engleskome izdanju i da je sadržaj fusnote u kojoj je bilo riječi o Ustavu iz 1921. godine, uz ovaj naknadno pridani detalj, prenesen u glavni tekst njemačkog „prijevoda“. Cf. *The Origins of Totalitarianism*, str. 270., f. 4. Za pretpostaviti je da Arendt raspolaze s pouzdanim uvidima jer će za izvor na koji se poziva u ovoj fusnoti (*Propyläen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus*, sv. 10., 1933., str. 471 i dalje.) reći da predstavlja „dobar pregled jugoslavenske povijesti“.

neuvažavanja glasova hrvatskih predstavnika u ustavotvornoj skupštini koja je donijela prvi, Vidovdanski ustav.

U pozadini nastanka brojnih vojnih diktatura između dvaju ratova je raspad dvaju velikih imperija i novi europski poredak zasnovan na, u stvari, neprovedivu principu nacionalnoga samoopredjeljenja. Ti polutotalitarni poredci u tom se svjetlu pokazuju kao načini očuvanja novostvorenih država, prevlasti tek ustanovljenih i priznatih državotvornih naroda, onih nacionalnosti koje su se iznenada uzdigle krilima državne moći iznad svojih susjeda, ali i držanja pod kontrolom aspiracija onih koje se na nekom području pokazuju kao većine koje prijetu svojim susjedima kao manjinama.

Ovu atmosferu dezintegracije velikih imperija i staroga monarhističkoga poretka Europe Arendt će opisati kao „kaos obostrane mržnje“ koji je nastao s nestankom „središnje despotske birokracije“, a u koji „(versajski) mirovni sporazumi nisu mogli uvesti nikakav poredak“. Nakon što je s Prvim svjetskim ratom pukao „čvrsti pojas“ kojim je ova birokracija držala na okupu „mješovito stanovništvo“, „mržnja naroda“ (*Völkerhaß*), za koju će autorica primijetiti da je nije manjkalo ni prije rata, „stupit će u novi stadij“:

Jer ovdje je svatko bio protiv svakog, a ponajviše protiv svog susjeda, Slovaci protiv Čeha, Mađari protiv Slovača, Hrvati protiv Srba, Ukrajinci protiv Poljaka, Poljaci protiv Židova – i tako dalje u beskrajnoj varijaciji koja je jedino bila ograničena brojem mješovito nastanjenih naroda i njihovih ogranaka.¹²

Titova vojna diktatura, na tragu ovih razmatranja, bila bi svojevrsna rekonstrukcija ovih međuratnih istočnoeuropskih diktatura kao povlaštenoga načina da se iziđe nakraj sa spomenutom „mržnjom naroda“, s time da je ona u zemlji izrazito mješovitoga stanovništva morala također preuzeti i na svoj način obnoviti najvažnije rješenje imperijalne uprave – „središnju despotsku birokraciju“. Važno je primijetiti da je Arendt približila Titovu i Mussolinijevu vlast kao dva najrodnija tipa vlasti: ovu prvu, kao od svih satelitskih država najudaljeniju od totalitarnoga poretka Moskve, i ovu drugu, kao najbližu totalitarnom poretku Berlina. Ono što ih međusobno približava jest obostran nedostatak dovoljne mase naroda da bi mogli uspostaviti totalitarni poredak kao masovni pokret. Težnju za takvim poretkom Arendt uzima u obama slučajevima kao samorazumljivu: jer na istom mjestu u knjizi čitamo da se zbog nedostatka neophodne mase, Tito „*zadovoljio* nekom vrstom vojne jednopartijske diktature“, kao što se i Mussolini „*morao zadovoljiti* diktaturom jednopartijske države“. ¹³ Ne čudi onda da je u takvu načinu prosuđivanja važan, ako ne i presudan

¹² H. ARENDT, *Elemente...*, str. 561.

¹³ *Isto*, str. 663. – 664. (Podvlačenja su moja.)

„dokaz o netotalitarnoj prirodi fašističke diktature iznenađujuće mali broj i relativna blagost kazni odmjerenih političkim prijestupnicima“.¹⁴

U takvu sliku nedovoljne mase likvidiranih i odstranjenih političkih protivnika uklapa se i titovska represija. Jadranski arhipelag koncentracijskih logora, Goli otok, Sveti Grgur, Rab, Ugljan, uz sustav kopnenih kaznionica, nije mogao dokučiti ubitačnost žrvnja totalitarnoga poretka.¹⁵ Titov obračun sa svojim političkim protivnicima, u doba raskida sa Staljinom, Arendt i ne spominje. Koliko se zbog tajnosti ove kažnjeničke operacije gotovo desetljećima za ove logore nije moglo dovoljno znati, toliko se zbog velikoga značaja ovoga raskida, pogotovo na međunarodnome planu, za njih nije ni htjelo znati.¹⁶ Čini se da je čak i konačno otkrivanje istine o surovu kažnjavanju osumnjičenih staljinista podrazumijevalo računicu u kojoj se, prema parametrima koje je predložila Arendt, ipak operira s nedovoljnim veličinama.¹⁷

¹⁴ Isto, str. 664., fusnota 11. Čitamo u nastavku i obrazloženje toga dokaza: „Tokom posebno aktivnih godina, od 1926. do 1932. godine, posebni sudovi za političke prijestupnike su izrekli 7 smrtnih presuda, 257 zatvorskih kazni od 10 i više godina, 1.360 na manje od 10 godina, a mnogo više ih je osuđeno na progonstvo; štoviše, 12.000 su bili uhićeni i proglašeni nevinim, što je prilično neshvatljiva procedura u uvjetima nacističkog i boljševičkog terora.“ Arendt ove podatke crpi iz djela E. KOHN-BRAMSTEDT, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, London, 1945, str. 51. i dalje.

¹⁵ „Arhipelag je primio svoje prve posjetioce u srpnju 1949. Svjedočanstvo nekadašnjih zatočenika dopušta da se sažeto predstavi najburniji period povijesti Golog otoka, do veljače 1951. U ovih prvih osamnaest mjeseci Goli je primio nekih 8.250 stanovnika u osam grupa. Prve dvije grupe su bile najveće, 2.000 i 1.500 zatvorenika svaka. Ostali su nešto više od dva mjeseca. Nakon relativno popustljivog postupanja, upućeni su u brigadama na kopno, u razne projekte javnih radova. Pretpostavljalo se da su ovi ibeovci bili izliječeni od svoje političke bolesti prije otpusta.“ Ivo BANAC, *n. dj.*, str. 248. Nekoliko stranica dalje autor će iznijeti i podatak da su „na koncu 343 (a možda 394) zatočenika umrla u logorima, od toga 175 kada je epidemija tifusa pogodila Goli“ (str. 251.).

¹⁶ „Mnogo je razloga zbog kojih se o Golom otoku i celom sistemu koji on oličava malo znalo i malo beležilo. Broj interniraca nije premašio 15.000 u zemlji koja je po popisu iz 1948. imala skoro 16 miliona stanovnika; od kraja građanskog rata bilo je prošlo malo vremena; antikomunistički deo stanovništva smatrao je ‘kominformovce’ još gorim od vladajućih komunista; sve je bilo obavijeno tajnom i opasno u atmosferi ‘ratnog komunizma’; Staljin je na vreme umro. Što se tiče zapadnog inostranstva, Tito je tada bio dragoceni otpadnik, prvi važan komunist na vlasti koji se suprotstavio Staljinu kada je on izgledao najmoćniji i kada su zapadne sile demobilisale svoje vojske, Crvena armija ostala najjača vojna sila, a u mnogim zapadnim zemljama komunisti dobijali ogromnu podršku i ulazili u vlade ne odričući se pokornosti Moskvi.“ Vojin DIMITRIJEVIĆ, „Predgovor“, Božidar JEZERNIK, *Non cogito ergo sum - eseji o Golom otoku*, Novi Sad, 2012., str. 14. Na posljednju navedenu rečenicu Dimitrijević će nadometnuti i sljedeću fusnotu: „U nekim inače vrlo opširnim enciklopedijskim člancima o koncentracionim logorima i internaciji, koji sadrže spiskove i vrlo malih logora u Južnoj Africi za vreme Burskog rata, u odeljku o Jugoslaviji Goli otok se uopšte ne pominje.“

¹⁷ Na to ukazuje i činjenica da Russellov sud, i pored nekih najava, nikada nije razmatrao optužbe za zločine na Golom otoku. Vidi o tome Pero SIMIĆ, *Tito: fenomen 20. veka*, Beograd, 2012. Autor se poziva na književnika i preživjelog zatočenika Golog otoka Dragoslava Mihailovića za kojega kaže da je „prikupio najpotpunije procene o broju žrtava“ Titova raskida sa Staljinom: 15.000 mrtvih.

2. Titova suverenost

Koristimo li koncepciju totalitarizma kakvu je predložila Hannah Arendt, možemo baratati samo velikim brojevima i ogromnim veličinama. Ostaje nam, doduše, drugi tip mjerila, daleko skromnijih razmjera i veličina, kakav nam nudi njezina koncepcija o polutotalitarnom poretku. No, tada se krećemo u polju klasifikacije u kojem, izvan i na rubovima nacizma i staljinizma, nalazimo različite vojne diktature bez bitnijih međusobnih razlika, kao što to jasno potvrđuje spomenuto ukazivanje na bliskost Mussolinijeva i Titova poretka. Ostanemo li u okvirima analize fokusirane na globalne masovne poretke, onda će nam za titoizam možda biti dovoljna jedna marginalna bilješka kakvu nalazimo u *Izvorima totalitarizma*. Štoviše, Goli otok, Sveti Grgur i čitav sustav zatvora (ili zatvora/logora unutar zatvora)¹⁸ iz razdoblja između 1948. i 1953. godine može nam postati presudan dokaz o netotalitarnoj prirodi Titove vlasti. Kakav onda uopće značaj pridajemo činjenici da je za gradnju socijalističkoga poretka u jednom razdoblju bilo neophodno postojanje koncentracijskih logora? Možemo li tu činjenicu, umjesto kao nužnost, tumačiti kao puku posljedicu historijske kontingencije, spleta okolnosti? Slijedimo li Foucaulta, ne samo da će nam postojanje logora u analizi titoizma postati važan putokaz, nego će to postojanje biti osvijetljeno kao nesumnjivo pravilo, konstitutivni element svakog realsocijalističkog poretka, a ne tek kao slučajnost. Podsjetimo se još jednom na Foucaultov stav da pitanje Gulaga treba biti postavljeno za *svaku socijalističku zemlju*, tim više što nijedna od njih, počevši od 1917. godine, nije uspjela funkcionirati bez više ili manje razvijenoga Gulag sustava.

Pokazalo se da je način isključenja Jugoslavije iz sovjetskoga bloka bio ostvaren naknadnim uključenjem ove zemlje u Gulag sustav. Nakon što je postala neovisnom, Jugoslavija ostaje prije svega *socijalistička* zemlja i kao takva, slijedimo li Foucaulta, „ne uspijeva da funkcionira bez više ili manje razvijenog Gulag sustava“. Međutim, da bi se uopće moglo tvrditi da je riječ o ovom uključivanju, moraju se promijeniti parametri veličine kojima je Arendt baratala. Foucault upravo relativizira pojam veličine logora i kažnjeničkih kolonija, čime odgovara na prigovor koji bi mu Arendt mogla uputiti. Goli otok uz ostale otoke i njihova kopnena pozadina kaznionica, bez sumnje, pripadaju skupu koji je opisan kao „više ili manje razvijen Gulag sustav“. Na taj se način Jugoslavija uvrštava u opće pravilo koje vrijedi za „svaku socijalističku zemlju“ – bez izuzetka. A mjesto takva izuzetka je Arendt dodijelila Titovoj državi.

¹⁸ Vidi, primjerice, opis zatvorskih krugova unutar terazijskog zatvora u Staroj Gradiški prema svjedočenju Dobrovoja Ristića u djelu Dragoslava MIHAILOVIĆA, *Goli otok*, knj. 4., Beograd, 2011., str. 370. – 371.

Paradoksalno, upravo se na temelju svog izuzimanja titoistički poredak uvrstio u članstvo Gulag sustava.

Pa ipak, moglo bi se tvrditi da Jugoslavija i dalje treba biti smatrana izuzetkom. Priključenje Gulag sustavu bilo je relativno kratkotrajno, splet iznuđenih historijskih okolnosti, posljedica *izvanrednog stanja* pred strašnom prijetnjom sovjetske invazije, kada su politički protivnici mogli predstavljati izuzetnu opasnost za čitav poredak. Nadalje, često se upravo to tvrdi. Titov raskid sa staljinizmom upravo je raskid s vrijednostima i praksama totalitarnoga poretka, odlučna preorijentacija ka tzv. destalinizaciji, ka „humanijoj“ verziji gradnje socijalističkoga poretka. Međutim, ne razdvajamo li takvim tumačenjem ono što Foucault naziva „problemom uzroka“ od „problema funkcije“? Poslušajmo ponovo čime i *kako* bi se trebala baviti analiza onoga što se pokazuje kao pravilo koje važi za svaku socijalističku zemlju:

(Pitanje Gulaga) treba biti postavljeno u pozitivnim terminima. Problem uzroka ne smije biti razdvojen od problema funkcije: kakva je korist od Gulaga, kakve funkcije on osigurava, u koje strategije je uključen? Gulag treba da bude analiziran kao političko-ekonomski operator u socijalističkoj zemlji. Moramo izbjeći svaki historicistički redukcionizam. Gulag nije ostatak ili nastavak prošlosti: to je pozitivna sadašnjost.¹⁹

U nastojanju da se titoizmu nipošto ne stave na teret logori informbiroovaca kao neki neosporiv dokaz o karakteru toga poretka, uvijek se barata negativnim terminima: nije bilo nužno, nije dugo trajalo, nije uzelo mnogo ljudskih života, itd., pa sve do toga da Tito za njih nije znao ili ih nije mogao spriječiti. Kako je Foucault i naslutio, sramnu „posljedicu“ iskupljuje pozivanje na *uzroke*. Staljinova slijepa moć, prijetnja invazijom, nezavidna pozicija Jugoslavije, krhak mir...

Reći će se da je Tito *imao pravo* tako djelovati u izvanrednom stanju, u stanju opće opasnosti u kojem je bio ugrožen život svih, cijeloga naroda. Ili, *morao* je tako djelovati radi spasa mnogih života, iako nije imao pravo. A u stvari je svojom odlukom izložio pogibelji čitav narod. Ovdje se na djelu pokazuje ona dijalektika života i prava za koju je Agamben pokazao da na posebno upečatljiv način izlazi na vidjelo u izvanrednom stanju: život i *pravo* upućeni su jedno na drugo dok se istovremeno međusobno isključuju.

Međutim, pitanje je je li s rezolucijom Informbiroa nastupilo izvanredno stanje. Usprkos svim mjerama opće mobilizacije i tipičnim postupcima uvođenja ratnoga stanja, nije došlo do suspenzije cjelokupnoga pravno-političkoga poretka. Suspenzija je pogodila samo one koji su se ukazali kao državni neprijatelji i za njih zakon više nije važio. S one strane pravno-političkog poretka, u vakuumu ukinutih normi,

¹⁹ C. GORDON, *n. dj.*, str. 136. – 137.

oni su se našli izloženi „sili zakona“. Logoraši nisu nekom vjerodostojnom pravnom odlukom isključeni iz poretka i, lišeni suđenja i pravne pomoći, poslani u progonstvo, nego su doslovce nestali s lica zemlje.²⁰ Za njih će se tek poslije ustanoviti da su „nastanjivali“ neke od otoka u Jadranskom moru, ali tada ih nije bilo nigdje, pa ni na tim otocima.²¹ Upravo razlika između nemjesta na kojem su zatočnici životarili i svakog drugog mjesta koje je postojalo upisano na geografskoj mapi titovske Jugoslavije, pokazuje da teritorij, kao zemlja koja je uključena u pravno-politički poredak, nije isto što i pusta zemlja ili kopnene površine.

Kao što Titovih političkih protivnika nije bilo nigdje na *teritoriju* Jugoslavije, tako ni Tita kao suverena, kao onoga koji zauzima Staljinovo mjesto, nije bilo nigdje u pravno-političkom poretku. Gdje je to *Staljinovo mjesto* u tadašnjem poretku vlasti? Odakle je on u stvari uklonjen? Varali bismo se ako bismo izjednačili to mjesto s Titovim mjestom *unutar* poretka, točnije na njegovu vrhu. Suverena odluka koja bi se donijela na samu vrhu vlasti ne bi bila ništa drugo nego naknadno potvrđivanje već zadobivene suverenosti. Samo je Tito mogao odbaciti Staljinovu suverenu odluku i proglasiti izvanredno stanje kao prostor svoga vlastitoga suverenoga odlučivanja. Upravo činjenica da mu za to nije bilo potrebno ukidanje ili stavljanje izvan snage cjelokupnog pravo-političkog poretka (nije zaveo diktaturu), govori da ili je već bio diktator kojemu pravno-politički poredak nije ništa značio ili da je već otprije bio smješten na *nemjestu* suverena, a to znači da izvanredno stanje traje i prije razlaza sa Staljinom.

Ako u Titu vidimo diktatora poput drugih iz istoga razdoblja, onda, kao ni Arendt, nećemo ništa bitno pronaći u njegovu sukobu sa Staljinom (kojeg ona imenuje „totalitarnim diktatorom“), a još manje u činjenici istovremenoga otvaranja logora. Sukob dvojice diktatora oko vlasti neće nam privući pažnju na nekakvu bitnu i neizbježnu funkciju logora za svaki socijalistički poredak, na što nas upozorava Foucault. Sam će logor postati određeno *mjesto u samom poretku*, mjesto obračuna s opasnim političkim protivnicima, a ne neka važna, ali suštinski skrivena funkcija u osiguravanju suverenosti samoga suverena pri čemu će stavljanje izvan zakona, radikalna dehumanizacija, torture, nestanci, itd. postati tek uzgredne pojave, bez kojih je ionako sve moglo proći.

²⁰ „Gdje su bili zarobljeni inforbirci, i šta se događalo s njima, sve do 1953. godine nije znala ni njihov najbliža rodbina.“ B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 44.

²¹ „Gdje je, prema tome, ležao Goli otok? Kao što smo videli, odgovor na to pitanje nije tako jednostavan kao što se možda čini na prvi pogled. Pri odgovoru na to pitanje ne možemo upotrebiti dokaze iz političke geografije, pomaže nam samo imaginativna geografija. Tek pri uzimanju toga u obzir postaje očito da je Goli otok ležao u samim temeljima onoga što se zvalo Titova Jugoslavija. Zapravo možemo reći da je on bio *conditio sine qua non* njenog postojanja.“ *Isto*, str. 56.

Agamben je upozorio da je upravo brkanje izvanrednoga stanja s diktaturom, čemu su podlegli i Carl Schmitt iz 1921., kada je objavio svoje djelo o *Diktaturi*, kao i neki od utjecajnijih mislilaca politike i prava nakon Drugoga svjetskoga rata, pokazalo koliko je teško izaći nakraj s onim što on označava „aporijama izvanrednog stanja“. Umjesto da se ovo stanje tumači prema uobičajenoj „paradigmi diktature“, a to znači kao uvođenje neograničene vlasti, Agamben inzistira da ga se promatra kao „vakuum i obustavu prava“. Sljedeće retke možemo pročitati i kao njegovu kritiku gledišta koje zastupa Hannah Arendt:

U modernoj publicistici uvrježio se običaj da se kao diktature definiraju države rođene iz krize demokracija nakon Prvog svjetskog rata. Tako se i Hitler i Mussolini i Franco i Staljin bez razlike prikazuju kao diktatori. No ni Hitlera ni Mussolinija ne može se tehnički definirati diktatorima. Mussolini je bio šef vlade i kralj ga je legalno postavio na tu dužnost, jednako kao što je Hitler bio kancelar Reicha, a imenovao ga je legitimni predsjednik Reicha. Ono što karakterizira i fašistički i nacistički režim jest, kao što je poznato, to što oni puštaju da opstanu važeći ustavi (Albertinski statut i Weimarski ustav), pridružujući, prema jednoj paradigmi koja je oštroumno definirana kao „dvojna država“, legalnoj državi jednu novu strukturu, pravno često neformaliziranu, koja je mogla postojati uz prvu zahvaljujući izvanrednom stanju. Izraz „diktatura“ s pravnog je gledišta posve neprimjeren tim režimima, baš kao što, uostalom, kruta opreka demokracija/diktatura zavodi na krivi put analizu danas dominantnih paradigmi.²²

U doba uspostavljanja jadranskog arhipelaga logora za informbiroovce na snazi je ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije donesen 31. siječnja 1946. godine, napisan po uzoru na sovjetski ustav iz 1936. godine. Za odluku o logorima nije bilo potrebno ukinuti ustav i provesti neki oblik diktatorske vlasti. Štoviše, ništa se bitno nije desilo u samu mehanizmu vršenja i obnašanja vlasti. *Goli otok ne podrazumijeva nikakve promjene u postojećem pravno-političkom poretku*. Tito nije trebao posegnuti ni za kakvom dodatnom moći. Najviše što se može reći o neophodnim promjenama jest da se u danim okolnostima na *pragmatičan* način tražio pogodan *način* kažnjavanja za odjednom iskrsnuli veliki broj prijestupnika (trebalo je ubrzati sudsku proceduru pa su sudovi bili „rasterećeni“ putem *ad hoc* sastavljenih „administrativnih povjerenstava“)²³ i pogodno *mjesto* izvršavanja kazni (negdje u zapadnom dijelu zemlje, zbog očekivane invazije s istoka, a kaznionice kao ustanove bile su premale). Možda ništa bolje od ovog naknadno i prigodno uvedenog sustava kažnjavanja ne osvjetljava pravu prirodu danog realsocijalističkog poretka. Ne treba previdjeti da je riječ o suštinski *neformalnoj, izvaninstitucionalnoj nadopuni* sudskog i kaznenog sustava. Logor je mjesto izvan kaznionice, a Goli otok je logor izvan kopna, daleko od kopnenog

²² Giorgio AGAMBEN, *Izvanredno stanje, Homo sacer II*, 1, Zagreb, 2008., str. 67. – 68.

²³ O sumnjivim pravnim temeljima kažnjavanja vidi detaljno kod Ivana Kosića, *Goli otok: najveći Titov konclor*, Zagreb, 2009., str. 26. – 30.

poretka uopće.²⁴ Ne bi moglo biti te neformalizirane sudsko-kažnjeničke strukture a da nema ove druge, na koju ukazuje Agamben, legalnoj državi pridružene, „pravno često neformalizirane“ strukture: Partije. Ono što države koje nam sliče na diktature udvostručuje, ali i čini da ne budu puke diktature, upravo je njihov partijski paralelizam, kao postojanje „država u državi“.

3. Drugo mjesto moći

Treba razmotriti *tko* i s kojeg je *mjesta* uopće mogao donijeti odluku o stvaranju logora u FNR Jugoslaviji. Ništa manje važno jest pitanje u koju su se *svrhu* vršile te staljinističke „čistke“. Onda bi se moglo pokazati da je funkcija logora u ukupnom poretku neposredno povezana s funkcijom Partije u socijalističkoj državi. Komunistička partija je i uključena i isključena iz državnoga poretka. Očito je da funkcionira prema ambigvitetnoj *logici nadopune* jer se u svom naknadnom priključivanju pokazuje izvornijom ili temeljnijom od samoga državnoga poretka.²⁵ Onaj koji je donio odluku o otvaranju logora nije to učinio, a nije ni mogao učiniti s mjesta šefa države, čime bi se ukazao upravo kao diktator. Takva odluka nije mogla biti javna i državna, u djelokrugu magistrata. Mogao ju je donijeti samo Tito i to s posebnog mjesta koje je zauzimao: s položaja generalnog sekretara Komunističke partije. Upravo je odluka s takva mjesta mogla biti nejavna, čak osobna, a istovremeno imati vjerodostojnost ovjerenu državnim pečatom. Ipak se čini da ni taj položaj za takvu odluku nije mogao biti dovoljan jer je ona morala pretpostavljati *izvanredno stanje*. A upravo je takvo stanje bilo pred očekivanu sovjetsku invaziju: ni rata ni mira. Tito je upravo s mjesta generalnog sekretara KPJ, na koje je izabran uoči samoga rata, na Petoj zemaljskoj konferenciji, postao vrhovni komandant partizanskih oružanih snaga, što je potvrđeno u jeku samoga rata kada mu je na zasjedanju AVNOJ-a 1943. dodijeljen naslov maršala. Odluku o logorima, dakle, donosi vrhovni partijski vođa *u miru* (koji samo što nije prestao) i vrhovni komandant oružanih snaga *u ratu* (koji samo što nije počeo). To se izravno odražava na sam status logorskih zatočenika: oni su žrtve ideoloških čistki, ljudi nelojalni Partiji i partijskoj državi, i gotovo istovremeno (u iščekivanju koje bi se moglo ostvariti gotovo svakoga trenutka) ratni zarobljenici, izdajice i

²⁴ Carl Schmitt iznio je na vidjelo ovu suštinsku povezanost pravnoga poretka i zemaljskoga prostora. Cf. *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, 4. izdanje, Berlin, 1997., posebno prvi korolar prvoga poglavlja naslovljen: *Das Recht als Einheit von Ordnung und Ortung*, str. 13. – 20.

²⁵ Usp. Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, Paris, 1967., str. 17.

dezertteri koje treba likvidirati.²⁶ Logoraški život trebao je biti kratkotrajan, samo do ruskoga upada na jugoslavenski teritorij, i u stvarnosti je trajao onoliko dugo koliko je, negdje do 1953. godine, bilo izgleda za taj upad. Upravo zato jadranski otoci nisu bili zatvori, nego vojni logori (potencijalnih) zarobljenika u koje ih je mogao zatočiti samo vrhovni vojni komandant na temelju sumnje u njihovu partijsko-ideološku zabludjelost, o čemu je najpozvaniji bio suditi generalni partijski sekretar.

Funkciju logora u socijalističkom poretku, kao zadaću koju nam je Foucault ostavio u nasljeđe, ne možemo dokučiti, kako se čini, bez ove funkcije Partije za čitavu državu, narod i društvo. U logoru kakav je bio Goli otok ta je funkcija imala očit vojni karakter. Trebali bismo slijediti francuskoga filozofa Claudea Leforta kada objašnjava ulogu Partije u staljinizmu polazeći od onoga što on smatra najvažnijom odlikom toga poretka, a to je njegova vlastita predstava o sebi kao „Jednom”. Sve ono što bi moglo izgledati kao posebni segmenti državne vlasti ili društvene stvarnosti mora podlijeagati međusobnom poistovjećivanju i svođenju na „Jedno”:

Međutim, shema koju skiciramo traži bitnu nadopunu, jer lanac identifikacija – između Naroda, Proletarijata, Države, rukovodnog Organa, Staljina – i logika svođenja na Jedno, pretpostavljaju djelatnost posrednika: komunističke partije. Upravo se njenim posredovanjem uspostavlja i sklapa totalitarni sustav; po tome se ovaj potonji izdvaja kao posebna povijesna formacija. Ovu djelatnost partija uspijeva obaviti samo u mjeri u kojoj je sama neodređena (*ambigu*), budući da preuzima prirodu termina koje treba posve sjediniti. Upletena u sve sredine i sve prakse, ona se pojavljuje kao ono što drži na okupu društveno tkivo i, aktivna kakva već jeste, kao sveprisutni agent stvaranja tog tkiva. Nema sumnje da se u ovim granicama ponovo pojavljuju unutarnje podjele, razmimoilaženje između različitih sektora aktivnosti, razdvajanja, hijerarhije; ali su ove podjele na najbolji način prikrivene predstavom partijskog jedinstva, predstavom onog komunističkog „Mi”. Duboko utisnuta u čitavo društvo, partija postaje njegov opći izraz. Na taj način ona osigurava vlasti posebnu i trajnu snagu utjecaja, kao što u isto vrijeme rukovodnom organu dodjeljuje objedinjenu moć društvenog bića.²⁷

Lefort će stoga Komunističku partiju u ovoj njezinoj funkciji snažnog objedinjavanja i homogeniziranja društvenoga tijela nazvati „strojem utjelovljivanja” (*machine d'incorporation*). Međutim, funkcija i stvaran učinak ovoga stroja može se razabrati samo ako se čitavo društvu u ovom svom ideološko-partijskom režimu postojanja razabere kao *tijelo* u emfatičkome smislu. Staljinove „čistke” onda se trebaju tumačiti

²⁶ O „dobu velikog straha i velike čistke” onih koji su bili označeni kao pripadnici „sovjetskofilskih petih kolona” vidi: Dampaolo PANSA, *Zatvorenici tišine*, Beograd, 2013., str. 175. i dalje. Tamo čitamo i sljedeće svjedočanstvo: „Tito je bio vođa koji je, obično, govorio jasno. Međutim, 13. maja 1949, u Beogradu, govorio je više nego jasno. Tog dana proslavljan je Dan državne policije, u Domu garde. Obraćajući se dvema stotinama službenika Udbe i KOS, vojnoj političkoj policiji, Maršal je izjavio bez okolišanja: ‘Informbirovci su peta kolona. Drugovi iz Udbe, sve ih uništite!’”, str. 176.

²⁷ Claude LEFORT, „Staline et le stalinisme”, *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*, Fayard, 1994., str. 124.

kao akcije uklanjanja onoga što ovaj partijski stroj utjelovljivanja, uvijek podvrgnut rukovodnom organu, ne uspijeva preraditi: Lefort doslovce govori o „otpadcima“. Činjenica da se u jednom momentu gradnje jugoslavenskoga socijalizma logori otvaraju i pune ukazuje na to da Partija stvarno funkcionira kao ovaj stroj, da je na djelu totalitarni poredak koji nipošto ne dopušta da u društvenom tijelu bude procjepa i napuklina, a kamoli „stranih tijela“. Međutim, to je podrazumijevalo postojanje *izvanrednog stanja* pred invaziju, jer je možda samo u takvu stanju *vojne mobilizacije* bilo moguće provesti potpunu identifikaciju između države, naroda i vođe, pretvoriti čitavo društvo u kompaktnu vojnu formaciju.²⁸ Stavljanje brojnih građana izvan pravno-političkog poretka, njihovo „bacanje u more“ kao društvenog otpada, nije ni u čemu promijenilo nijedan od mehanizama vlasti niti je dovelo do njezina prestrukturiranja, ali je otkrilo rad *partijskog stroja* koji je na određeno vrijeme bio uključen u modus punog intenziteta dekorporacije stranih tijela, što je ona vrsta trijaže društvenoga tijela koju Lefort pripisuje totalitarnim poredcima.

Važno nam je istaći aporetičnost koja izlazi na vidjelo kada treba odlučiti o tome što je unutar, a što izvan titovskoga poretka, jer ovo izvan poretka opet sa svoje strane pripada poretku, čak mu pruža sam temelj. Riječ je o partijski i vojno decen-triranoj ili izmještenoj državnoj vlasti, raščinjenoj u svojevrsnoj dimenziji usukanosti koja potkopava razliku *izvan – unutra* pa ako to ne uvidimo, govorit ćemo o diktaturi u njezinu klasičnome obliku. Upravo je samo s tog mjesta, *drugog mjesta* u odnosu na samo mjesto na vrhu državne vlasti, Tito mogao donijeti odluku o konačnom i odlučnom izlasku iz staljinističkoga poretka, odluku koja je u pravom smislu suverena jer se dotiče onog što je Derrida zvao „neodločivim“ (*indécidable*).²⁹ Zato se Tito, čak i tako pronicljivim istraživačima staljinizma, poput Leforta, mogao činiti mnogo daljim od totalitarnoga poretka nego što je stvarno bio jer je na čelo državne vlasti i njezinog birokratskog aparata mogao dopustiti namještanje nekoga drugoga, ponekad i na temelju slobodnoga skupštinskoga glasovanja. Međutim, umjesto „praznog mjesta moći“, koje je za ovog francuskog filozofa preduvjet istinske demokracije, ovdje je na djelu *drugo mjesto moći*, izmaknuto mjesto postavljeno u središte poretka. Kada Tito na temelju ustavnog zakona iz 1953. godine stvarno zauzima *mjesto moći* i to kao, istovremeno, predsjednik Vlade, predsjednik Republike i glavni komandant oružanih snaga, kada se prema čuvenu Solženjicinovu izrazu pojavljuje kao

²⁸ O „totalnoj mobilizaciji“, pogotovo tijekom 1949. godine, vidi Vladimir DEDIJER, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Sarajevo – Beograd, 1969., str. 403. – 405.

²⁹ „Nema ni odluke ni odgovornosti bez iskušavanja aporije ili neodlučnosti.“ Jacques DERRIDA, „Non pas l’utopie, l’im-possible“, *Papier Machine*, Paris, str. 358.

Egokrat,³⁰ tada je, naizgled paradoksalno, dalje od staljinizma nego što je to bio prije. Tada on u punom svjetlu državničke i političke javnosti, nakon slabljenja opasnosti od staljinizma, preuzima onu vrstu odgovornosti koja bi morala, a ne bi mogla, opravdati postojanje logora. I opet, ništa se tada u čitavu funkcioniranju jednopartijske državne vlasti nije bitno promijenjeno da bi unaprijed onemogućilo ponovno stvaranje logora, za što bi bilo dovoljno neko izvanredno stanje i potreba ponovnog zgušnjavanja društvenoga tijela.

O drugom mjestu moći, drugom u odnosu na vrh državne vlasti, rječito govori i epizoda iz doba kada se strepilo da će svakog trenutka doći do napada sovjetske armije. Naime, u danima nakon Molotovljeva ultimatumu 18. kolovoza 1949. godine, koji je najavljavao početak invazije, Tito, iako se to tada od njega najviše očekivalo, niti je bio na svome *mjestu* niti na svome *položaju*. Umjesto da bude u Beogradu među članovima najužega rukovodstva, u doba uzbune i meteža, danonoćnih konzultacija i savjetovanja, Tito je neočekivano danima izbivao.³¹ Od tog doba moglo bi se reći da ovo drugo mjesto moći ima svoje vlastito ime: ime otoka Brionima. Iako odsutan iz prijestolnice, sve važne odluke, dakako, morale su biti njegove. Prije toga Tito je, doduše privremeno, ustupio drugomu i svoj vlastiti najviši vojni položaj postavivši Svetozara Vukmanovića Tempa za vrhovnoga komandanta partizanskih odreda Jugoslavije. Ne treba napominjati da se s ovoga drugoga mjesta moći Tito nijednoga trenutka ne lišava svoje neprikosnovene moći vojne i političke moći. Naprotiv.

³⁰ C. LEFORT, *n. dj.*, str. 167.

³¹ Vladimir Dedijer u svome prikazu dešavanja preuzima odlomak iz knjige Miodraga Marovića *Sumrak staljinizma*:

„Tito se nije dao isprovocirati. U Jugoslaviji je sve bilo spremno na otpor, a sam Tito nalazio se na Brionima, ostrvu u blizini obala Istre.

U Beogradu je bilo primetno uznemirenje među diplomatama. Oni pitaju dr Beblera, visokog funkcionera Ministarstva inostranih poslova, da li je tačno da je Tito još na Brionima. Bebler odovara: Tačno je! Svet za to vreme bruji od informacija o namerama Staljina da vojnički reši konflikt sa Jugoslavijom.

Istog dana Bebler šalje telegram i javlja Titu o zainteresovanosti diplomata za njegov dolazak u Beograd. Nije prošao ni sat vremena, a sa Briona stiže odgovor: Maršal ima nameru da se još nedelju dana odmara na Brionima (sic!), a posle toga ide u Zagreb, jer je još ranije obećao da će posetiti Hrvatsku. U Beograd će stići tek za petnaest dana!

Kad se Tito vratio u Beograd, Bebler ga pita:

– Kako si mogao, druže Stari, da izdržiš, i da ne budeš u Beogradu onih dana?

– Baš bi to Staljinu trebalo da sam došao – odgovara Tito – pa da se tumači kako je ovdje nastala panika. To bi se onda prenijelo i na okolinu i dalje... Eto zašto nisam došao...” Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 3., Beograd, 1984., str. 432. – 433.

4. Naličje suverene odluke

Nema sumnje da je Titova odluka o nepristajanju na sovjetske ultimatumе „odluka u eminentnom smislu“.³² Tom se odlukom Tito pokazuje kao istinski suveren: upravo je on taj koji dodjeljuje punu suverenost jugoslavenskoj državi i njezinu narodu.³³ Nije li realsocijalistički poredak upravo poredak zasnovan na isključivoj suverenosti suverena, ali koji više ne zauzima mjesto monarha ili diktatora? Ako koncentracijski logori obilježavaju taj poredak, makar u nekoj fazi njegove izgradnje, nije li onda njihova svagda skrivena funkcija neposredno povezana s ovom ekscentričnom funkcijom suverena? Možda ništa bolje ne govori o karakteru titovske suverenosti od odluke o pravljenu logora na Golom otoku. Ni ta odluka nije ništa manje odluka jednog istinskog suverena. Ako se hoće raskriti funkcija logora, prema Foucaultovoj sugestiji, onda treba uvidjeti usku povezanost dviju suverenih Titovih odluka: javno i gromoglasno *ne* Staljinu i nečujno i potajno *da* jadranskim logorima. Nije li odluka o logorima samo naličje odluke o izlasku iz Staljinova poretka? Nije li prava potvrda Titova položaja suverena koliko ova prva toliko i ova druga odluka?

Međutim, upravo vrsta ovih odluka ili način njihova donošenja pokazuju da se komunistički suveren naprosto ne pojavljuje na mjestu monarha ili diktatora. Suveren je u bitnom smislu *izmješten* – on odlučuje s *drugog mjesta*. Na to rječito ukazuju nerijetko pokrenute sumnje o tome je li Tito stvarno donio te dvije odluke. Nije li doista neobično sumnjati u autentičnost odluka po kojima je Tito napokon ustanovio ili dokazao svoju suverenost vođe, suverenost u koju se ne može sumnjati? Konstitutivnu aporetičnost njegova položaja nećemo ukloniti ako naprosto odbacimo ove sumnje. Naprotiv, treba ih uzeti sasvim ozbiljno. Istina je da Tito ne odlučuje sam o raskidu sa Staljinom, nego se glavni rukovodioci i najodgovorniji suradnici moraju pojedinačno izjasniti. Ali njihovo izjašnjavanje, iako „slobodno“, može biti samo ispravno i pogrešno – jer je Tito već odlučio. Odluka o Staljinu već je u sjeni odluke o Golom otoku budući da nepristajanje na izlazak iz Staljinova poretka vodi izbacivanju iz Titova poretka. Bitna odlika ovih Titovih odluka je da makar u prvi mah izostaju, da su nekako suspendirane, da se naizgled prepuštaju odlučivanju drugih. To su odluke svaki put donesene s *drugog mjesta*, inače bi bile nesumnjive, ali ne i „de-

³² Carl SCHMITT, *Politische Theologie: vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, 6. izdanje, Berlin, 1993., str. 13.

³³ „Suveren, prema Schmittu, je onaj koji ima moć i autoritet da donese konkretnu, totalnu odluku o tipu i formi političkog postojanja, tj. da odredi postojanje neke političke jedinice u njenoj ukupnosti.” Andreas KALYVAS, *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt*, Cambridge, 2008., str. 99.

mokratske“. Zato su one svagda donekle odgođene, naizgled ili privremeno prepustene drugima na jasno *određenim mjestima* u državnoj vlasti, pa naknadno potvrđene:

Onome k dobro poznaje metoda rada jugoslovenskih rukovodilaca iz tog vremena jasno je da nijedna *odluka* u to vreme nije mogla da se donese ako Tito o tome nije dao mišljenje. Ni Kardelj, ni Ranković, a ni Đilas, ni u snu nisu mogli da pomisle da se može doneti *odluka* o koncentrisanju svih uhapšenih iberovaca u zapadne delove Jugoslavije (zbog opasnosti od napada SSSR-a) a da takvu *odluku* ne aminuje Tito.³⁴

Drugo mjesto koje zauzima Tito, kao istinsko mjesto njegova suverenoga odlučivanja, ne može biti nego otok budući da je u bitnom smislu *izvan* ili *s onu stranu* (kopnenog) poretka. U doba neposredne opasnosti od sovjetske ofanzive bitna orijentacija za to *nemjesto* jest da ono leži još dalje, još zapadnije od Golog otoka, od očekivanog upada Crvene armije na istočnim granicama Jugoslavije. Otok do otoka, Goli otok i Brijuni, kao dva posve različita staništa: jedno pripada onima čiji život uopće više ne vrijedi, kojima bi njihov goli život trebalo oduzeti čim počne invazija, a drugo pripada Čovjeku čiji bi život trebalo pod svaku cijenu sačuvati. Jednima je trebalo uskratiti život da bi poredak opstao, dok je život drugoga bio zalag opstanka poretka.³⁵

Kada se najvažnije odluke donose izvan poretka, onda protivnici takvih odluka ispaštaju svoju sudbinu izvan poretka. Goli je otok mogao nastati samo kao posljedica „odluke u eminentnom smislu“ (Schmitt). Kao i Golotočani, i suveren Tito morao je ispaštati svoju otočku izoliranost i usamljenost. (A u najgore doba iščekivanja invazije čitav je narod iskušavao sudbinu napuštenog otoka.) Riječ je o dvjema ekscentričnim pozicijama spram postojećeg pravno-političkog poretka. Međutim, njihova simetrija ne briše njihovu binarnu opoziciju: jedan je rajski, a drugi otok prokletstva, na jednom je nadčovjek, na drugome neljudi, jedan je mjesto odmora i blagostanja, drugi je skriveno mjesto jezivih tortura...³⁶

³⁴ V. DEDIJER, *n. dj.*, str. 465.

³⁵ Ovdje bi se moglo nadovezati na Agambenova tumačenja drevne Diotogenove teorije o vladaru kao „živom zakonu“ (*nomos empsychos*):

„To da je vladar živi zakon, može značiti samo to da ga on nije dužan poštivati, da se život zakona u njemu podudara s posvemašnjom anomijom. Malo kasnije Diotogen to objašnjava nedvosmisleno jasno: 'Budući da kralj ima vlast za koju ne mora odgovarati [*arkan anypeuthynon*] i sam je živi zakon, on je kao neki bog među ljudima'. Svejedno, upravo zato što se identificira sa zakonom, on se s njim održava u vezi i postavlja se, štoviše, kao anomijski temelj pravnog poretka. Poistovjećivanje vladara i zakona predstavlja, dakle, prvi pokušaj afirmiranja vladareve anomije, a istodobno i njegovu esencijalnu vezu s pravnim poretkom. *Nomos empsychos* izvorni je oblik veze koju država uspostavlja između onog 'izvan' i onog 'unutar' zakona i, u tom smislu, on predstavlja arhetip moderne teorije vlasti.“ G. AGAMBEN, *Izvanredno stanje*, str. 97.

³⁶ Zanimljivo bi bilo razmotriti indistinkciju između javnog i privatnog koja se javlja na obama otocima. Na prvi pogled može se činiti da su Brijuni javno mjesto, a Goli otok neka vrsta skrivenosti u privatnost. Međutim, iako se prvi otok prilično često pojavljuje kao mjesto javnog savjetovanja za najuže rukovodstvo i izvikanog gostoprimstva za diplomate, on je prije svega nemjesto Titova povlačenja od svijeta; iako se drugi otok pažljivo

Nema sumnje u dehumanizaciju zatočenika u logorima. No, s druge strane, postavljanje suverena iznad i s onu stranu svih ljudi budi sumnju i u njegovu ljudskost. Nisu li i jedna i druga radikalno ekscentrične pozicije, kako onoga na Brijunima tako i onih na Golom otoku, u stvari dehumanizirajuće? Život, upravo sâm život kao takav, i jednih i drugih otočana izvan poretka otvara vrata biopolitičkim razmatranjima njihova posebnoga i međusobno bliskoga statusa. Agambenu dugujemo uvide u karakter *golog života* onih koji su izopćeni u koncentracijske logore,³⁷ a Derridau u animalni karakter života samoga suverena.³⁸

U poretku jugoslavenskoga socijalizma pojavljivanje *suverena i zvijeri* bilo je gotovo istovremeno.³⁹ Tito se 1948. ukazao kao istinski suveren, a na Golom otoku zatočnici su izgubili ne samo status građana nego i ljudi. Kada je Jugoslavija stekla istinsku neovisnost ili punu suverenost, otvoren je logor na kamenoj pustopoljini usred mora. Na mramornoj stijeni daleko od kopna, zatvorenici koje nije trebalo zatvarati, kao zatočnici spašeni od brodoloma, bili su prepušteni sami sebi, kao zvijeri u borbi za goli opstanak. Nedaleko odatle, Tito je, kao brodolomnik koji je imao mnogo više sreće, uživao u dokonim šetnjama duž rajskoga otoka Brijuna, na kojem su se slobodno kretale zvijeri njegova zoološkoga vrta.

skriva od očiju javnosti, to ga ne čini „privatnom stvari“ zatočenika. Opet bi se mogli pozvati na drevne koncepte poput načela samovlasti iz rimskog prava u doba principata: *auctoritas* nije *magistratura* koja se dobiva od naroda i senata nego izvire iz same osobe, tako da uzvišeni život te osobe, kao što je to bio slučaj kod Augusta, više ne podliježe razlici javno/privatno. Stoga bi u našem razumijevanju možda trebali slijediti Agambena: „Da bismo razumjeli moderne fenomene kao što su fašistički Duce i nacistički Führer, važno je ne zaboraviti njihovu koheziju s načelom *auctoritas principis*. Kao što smo već primijetili, ni Duce ni Führer ne predstavljaju magistrature ili ustavno definirane javne dužnosti šefa vlade, drugi dužnost kancelara Reicha, kao što August obnaša *imperium consolare* ili *potestas tribunica*. Svojstva Ducea i Führera neposredno su vezana uz fizičku osobu i pripadaju biopolitičkoj tradiciji *auctoritas*, a ne pravnoj tradiciji *potestas*.“

³⁷ Giorgio AGAMBEN, *Homo sacer. Suverena moć i goli život*, Zagreb, 2006.

³⁸ „... minimalna odlika koja mora biti priznata u poziciji suverenosti, na ovom jedva čak preliminarnom stadiju, je, kako smo inzistirali ovih posljednjih nekoliko godina imajući u vidu Schmitta, izvjesna moć da se *da*, da se *stvari*, ali i da se *suspendira* zakon; upravo se ovo izuzetno pravo da se postavi izvan prava, pravo na ne-pravo, ako se tako može reći, izlaže riziku iznošenja ljudske suverenosti iznad sfere ljudskog, prema božanskoj svemoći (što će povrh toga često utemeljiti princip suverenosti u njegovo sveto i teološko izvorište) i, zbog ove arbitrarne suspenzije ili prekida prava, također se izlaže riziku da suverenu pruži izgled najsurovije zvijeri koja ništa ne uvažava, prezire i ismijava zakon, a sebe odjednom postavlja iznad zakona, na izvjesnu distancu od zakona. Za tekuće predstave, na koje se pozivamo za početak, izgleda da suveren i zvijer imaju kao zajedničku crtu svoje bivanje-izvan-zakona. To je kao da su oboje po definiciji situirani na distanci od zakona ili iznad njega, u nepoštivanju apsolutnog zakona, apsolutnog zakona kojeg prave ili koji jesu, ali koji ne moraju poštovati.“ Jacques DERRIDA, *The Beast and the Sovereign*, sv. 1., Chicago, 2009., str. 64. – 66.

³⁹ O zatočnicima Gologa otoka kao ljudima kojima je oduzeto svako ljudsko dostojanstvo puno je pisano. Mnogo je neposrednih svjedočenja o njihovu ponižavanju i pretvaranju u zvijeri. Vidi, primjerice, poglavlje „Zvjerinjak u kavezu“, B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 251. – 264.